

קוסמופוליטן חסר שורשים

טוני ג'אדט

עם מותו בספטמבר 2003, לאחר עשר שנות מאבק במחלת הלוקמיה, היה אדוארד סעיד קרוב לוודאי איש הרוח המוכר ביותר בעולם. אוריינטליזם, ספרו השנוי במחלוקת העוסק בניכוס המזרח בחשיבה ובספרות האירופית המודרנית, הוליד תת-תחום אקדמי המתקיים בזכות עצמו. 25 שנה לאחר שראה אור לראשונה מוסיף הספר לעורר רוגז מכאן והערצה מכאן ולהעמיד מִחְקִים. גם אם לא היה סעיד עושה דבר מאז — מלבד הוראה באוניברסיטת קולומביה בניו-יורק, שבה הועסק מ-1963 עד מותו — עדיין היה אחד המלומדים המשפיעים ביותר בשלהי המאה ה-20.

אולם הוא לא הסתפק בכך. מאז 1967, בתחושת דחיפות ולהט הולכת וגוברת, היה סעיד גם פרשן רהוט שהשמיע את קולו על המשבר במזרח התיכון והביע את תמיכתו בעניין הפלסטיני בכל מקום ובכל הזדמנות שנקרו בדרכו. המחויבות המוסרית והפוליטית שלו לא הסיטה את תשומת לבו האינטלקטואלית, והוא מתח ביקורת על המערב שנכשל להבין את ההשפלה הפלסטינית המהדהדת. אחרי הכל, עיוניו במחקר ובספרות של המאה ה-19 באוריינטליזם ובספריו הבאים (ובייחוד ב-*Culture and Imperialism*, שראה אור ב-1993) הפכו את הפרופסור לספרות השוואתית בקולומביה לאיש רוח מפורסם, שעורר במיליוני קוראים הערצה או תיעוב שווים בעוצמתם.

מבחינתו, היה זה גורל אירוני. סעיד לא התאים לתבניות שייחסו לו מעריציו ואויביו בביטחון כה רב. הוא חי כל ימיו כשהוא משיק למטרות השונות ששמו נקשר אליהן. ה"דובר" שלא מבחירה של ערביי פלסטין, המוסלמים ברובם, היה נוצרי אפיסקופלי שנולד ב-1935 לאב בפטיסטי מנצרת. המבקר חסר הפשרות של ההתנשאות האימפריאלית התחנך בכמה מבתי הספר הקולוניאליים האחרונים, שהכשירו את העילית

* מסה זו התפרסמה כהקדמה לספרו של אדוארד סעיד, Edward W. Said, 2004. *From Oslo to Iraq and the Road Map: Essays*. New York: Pantheon תרגמה את המסה מאנגלית: איה ברזיר.

המקומית של האימפריות האירופיות. שנים רבות היה לו נוח יותר לדבר אנגלית וצרפתית מאשר ערבית, והוא היה מופת יוצא דופן לחינוך מערבי, שאֵתו מעולם לא יכול היה להזדהות עד תום.

אדוארד סעיד היה גיבור נערץ על דור של רלטיביסטים תרבותיים באוניברסיטאות, מברקלי עד בומביי. לידם של רלטיביסטים אלו, המושג אוריינטליזם היה טבוע בכל, החל בתרגילים בבניית קריירה ובהנצחת הבערות הפוסטקולוניאלית ("כתיבת האחר") וכלה בהקעת "התרבות המערבית" בתוכנית הלימודים האקדמית. אבל סעיד עצמו לא ביטל את זמנו על "שטויות" כאלה. הוא היה אנטי־פונדמנטליסט קיצוני, והמחשבה שהכל אינו אלא תולדה לשונית נראתה לו רדודה ושטחית. זכויות האדם, כפי שציין בהזדמנויות רבות, אינן "עניינים תרבותיים או דקדוקיים, וכשמפירים אותן... הן ממשיות בתכלית".

בתגובה על התיאור המקובל של חשיבתו, שהציגו כמי שקורא את הכותבים המערבים כתוצרי לוואי בלבד של זכות היתר הקולוניאלית, טען סעיד במפורש: "אינני סבור כי מחברים מוגדרים בצורה מכנית בידי אידיאולוגיה, מעמד או היסטוריה כלכלית". למעשה, בכל האמור בענייני קריאה וכתיבה, היה סעיד הומניסט מסורתי נחרץ, "למרות הביטול הלעגני שבו מבקרים פוסטמודרנים מתוחכמים מבטלים את המונח". אם היה משהו שדכדך אותו אצל מבקרי ספרות צעירים יותר, הרי זו בקיאותם היתרה ב"תיאוריה", שבאה על חשבון אמנות הקריאה הטקסטואלית הדקדקנית. יתר על כן, הוא נהנה מחילוקי דעות אינטלקטואליים, מאחר שראה בהפגנת סובלנות כלפי אי־הסכמה או מחלוקת בקהילה המחקרית תנאי הכרחי לקיומה של זו. ואכן, הספקות שהבעתי לגבי התיזה המרכזית של אוריינטליזם לא פגמו בידיונותו. חשיבות חילוקי הדעות היא השקפה שרבים ממעריציו מרחוק, שבעבורם חירות אקדמית היא לכל היותר ערך אפשרי, התקשו להבין.

אותו דחף הומניסטי עמוק גרם לסעיד לחלוק על רפלקס מותנה נוסף של אנשי רוח המערבים פוליטית, והוא התמיכה הנלהבת באלימות, בדרך כלל ממרחק בטוח ותמיד על חשבון משהו אחר. "פרופסור הטרור", כפי שנהגו אויביו לאפיין אותו, היה לאמתו של דבר מבקר עקבי של האלימות הפוליטית לכל צורותיה. בניגוד לז'אן־פול סרט, איש רוח בעל השפעה דומה על בני הדור הקודם, חווה סעיד ממקור ראשון מידה מסוימת של אלימות פיזית. משרדו באוניברסיטה הושחת ונבזז, והוא ובני משפחתו ספגו איומים על חייהם. אבל בעוד סרט לא היסס להמליץ על רצח פוליטי כמעשה יעיל ומטהר כאחד, סעיד לא

הזדהה מעולם עם הטרור, ללא קשר למידת האהדה שרחש למניעים ולרגשות שהולידו אותו. על החלשים, כך כתב, לנקוט אמצעים שיגרמו למדכאיהם לחוש לא בנוח, ואילו הרג חסר הבחנה של אזרחים לא ישיג זאת לעולם.

סעיד לא היה אדם של או פציפיסט, וודאי שלא היה חף ממחויבויות עזות. על אף הצלחתו המקצועית, אהבתו למוסיקה (היה פסנתרן מצוין וחבר קרוב של דניאל ברנבויס, שעמו שיתף פעולה מדי פעם) וכישרונו לרקום קשרי ידידות, הוא היה במובנים מסוימים איש כועס מאוד, כפי שמעידים רבים מן המאמרים בספר זה. אבל למרות הזדהותו עם העניין הפלסטיני ומאמציו הבלתי נלאים לקדמו ולהסבירו, חסרה לסעיד אותה זיקה שאין עליה עוררין לארץ או לרעיון, זיקה המאפשרת לפעיל או לאידיאולוג להכפיף את כל האמצעים למטרה אחת ויחידה.

תחת זאת, כפי שצינתי, הוא נגע תמיד בדברים הקרובים ללבנו. בעידן זה של אנשים עקורים, הוא לא היה גולה טיפוס, שכן לרוב בני האדם הנאלצים לעקור מארצם בזמננו יש מקום שאליו הם יכולים לשאת את עיניהם אחורה (או קדימה). מולדת שבזיכרון היא לעתים קרובות מולדת של זיכרון מעוות, המעגנת את היחיד או את הקהילה המגורשים בזמן, אם לא במרחב. לפלסטינים אין אפילו את זה. פלסטין הרי מעולם לא קמה באופן רשמי. הזהות הפלסטינית חסרה אפוא כל התייחסות מן הסוג המקובל.

לפיכך, כפי שהפליא סעיד לציין חודשים אחדים טרם מותו, "עדיין איני מסוגל להבין מה משמע לאהוב ארץ". זהו, כמובן, מצב אופייני של קוסמופוליטן חסר שורשים. אין זה נוח או בטוח להיות אדם ללא ארץ שאותה תוכל לאהוב. הדבר עלול להמיט על ראשך עוינות אפופת חרדות של אלו שחוסר שורשים מצביע לדעתם על חירות רוחנית משחיתה. אבל זה משחרר. העולם שבו הקוסמופוליטן מתבונן אולי אינו מרגיע כמו הנוף שממנו נהנים פטריוטים ולאומנים, אבל הוא רואה הרחק יותר. כפי שכתב סעיד ב-1993, "אין לי כוח לעמדה [הגורסת כי] 'אנחנו' צריכים לעסוק אך ורק או בעיקר במה ש'שלנו'".

זהו קולו האותנטי של מבקר בלתי תלוי, האומר את האמת לבעלי הכוח ומשמיע קול של התנגדות בעימותים עם השלטון. במאי 2001 כתב סעיד בעיתון הקהירי אל-אהרם, "לא עלינו להשיב על השאלה אם נכשלו אנשי הרוח הישראלים במשימתם או לא. מה שמעניין אותנו הוא המצב העלוב של השיח ושל הניתוח בעולם הערבי". זהו גם קולו של

"איש רוח ניו־יורקי" חופשי, זן הולך ונעלם במהרה, במידה רבה הודות לסכסוך המזרח תיכוני, שכה רבים העדיפו לבחור בצד זה או אחר שלו ולהזדהות עם "אנחנו" ו"שלנו" (לזכותה של אוניברסיטת קולומביה ייאמר, כי עמדה בלחץ פנימי וציבורי שהופעל עליה לצנזר ואף לסלק את סעיד בגלל התערבויותיו הפומביות לטובת הפלסטינים). סעיד, כפי שיגלו קוראי הספר הנוכחי, לא היה בשום אופן "דובר" קונבנציונלי של אחד הצדדים בסכסוך.

Süddeutsche Zeitung, יומון הרואה אור במינכן, הכתיר את ההספד שלו על סעיד בשם "Der Unbequeme" – "האדם שלא חש בנוח". ואולם, הישגו הגדול ביותר היה לגרום לאחרים אי-נוחות. בעבור הפלסטינים היה סעיד נביא זעם, שלא הוערך דיו ועורר לא אחת רוגז כאשר נזף במנהיגיהם על אוזלת ידם. בעיני מבקריו, סעיד היה כליא ברק, המושך אליו פחד ודברי נאצה. בעיני מדינת ישראל והיהודים כאחד נחשב האיש השנון והתרבותי הזה, באופן לא סביר, לשטן בכבודו ובעצמו, להתגלמות בשר ודם של כל איום, ממשי או מדומה. מבחינת הקהילה היהודית האמריקנית, הטובעת בסמלי קורבנות, הוא היה בגדר תזכורת חותכת ופרובוקטיבית לקורבנותיה של ישראל. בעצם נוכחותו בניו־יורק היה סעיד קוסמופוליטן אירוני, תזכורת ערבית לצרות האופקים של מבקריו.

המאמרים בספר זה שייכים לתקופה שבין דצמבר 2000 למארס 2003. כלומר, מסוף עשור אוסלו, ראשית האינתיפאדה השנייה וקריסתו הסופית של "תהליך השלום", דרך הכיבוש מחדש של הגדה המערבית ושל רצועת עזה בידי ישראל, מעשי הטבח של 11 בספטמבר 2001, פעולת התגמול האמריקנית באפגניסטאן וההקדמה הארוכה למתקפה האמריקנית בעיראק. 28 חודשים תוססים ורצחניים בעליל. בתקופה זו כתב סעיד בחריצות ובתחושת דחיפות על מצב העניינים המדאיג במזרח התיכון. הוא כתב לפחות מאמר אחד בחודש ולעתים אף יותר, למרות מצבו הבריאותי המידרדר, שלא היה לו זכר במאמרים אלו עד אוגוסט 2002, וגם אז רק בדרך אגב.

כל המאמרים שלוקטו כאן, להוציא אחד, נכתבו לאל־אהרם, ועל כן הם מספקים לקוראיו המערביים של סעיד הזדמנות להתוודע למה שהיה לו לומר לקהל הערבי. הם מראים שסעיד עסק באופן עקבי בשלושה נושאים: בצורך הדוחק לספר לעולם (ובעיקר לאמריקנים) את האמת על האופן שבו ישראל מטפלת בפלסטינים; בניסיון לגרום לפלסטינים ולערבים אחרים להכיר בקיומה של ישראל, לקבלה וליצור

קשר עם ישראלים, ובייחוד עם האופוזיציה הישראלית; ובחובה לדבר בגלוי על חולשותיה של ההנהגה הערבית.

לאמיתו של דבר, הפנייה לאחיו הערבים והוקעתם היו בראש מעייניו של סעיד. הממשלים הערביים, ובעיקר הארגון לשחרור פלסטין, סופגים אצלו את הביקורת הקשה ביותר על חמדנותם, על שחיתותם, על רשעותם ועל חוסר אמינותם. זה נראה כמעט לא הוגן. הרי ארצות הברית היא בעלת הכוח הממשי ביותר, וישראל היא שעושה שמות בקרב אחיו של סעיד, הפלסטינים. אבל נדמה שהוא מרגיש כי חשוב לספר את האמת על עמו ולפנות אליו ישירות, ולא להסתכן בהתמכרות ל"גמישות המחניפה בנוגע לצד שלך, [גמישות] שהשחיתה את ההיסטוריה של אנשי הרוח מאז ומעולם".

במאמרים אלו שב סעיד ומונה את רשימת ההתעללויות הישראליות, תזכורת מרה ומדכאת לאופן שבו ממשלת אריאל שרון מקיזה את דם הפלסטינים הנמצאים בהסגר. פגיעה באזרחים, שנחשבה בעבר מעשה פלילי גם בזמן מלחמה, נתפסת כיום בעיני ממשלות כהתנהגות מקובלת בעת שלום לכאורה. סעיד מעריך שהתעללויות אלו אינן מקרית ואינן בבחינת תופעת לוואי מצערת של שובו לשלטון של גנרל אירדנדטי מחרחר מלחמה, אלא תוצאה שאפשר היה לחזותה מראש. סעיד אכן צפה זאת כתוצאה ממעורבות הפלסטינים ב"תהליך השלום", שהלך לעולמו בלי שאיש יתאבל עליו.

לא לה מאתנו שקידמו בברכה את תהליך אוסלו וצפו בתקווה בהתפתחותו בשנות התשעים, ביקורתו המפוכחת של סעיד היא מדכאת. אולם במבט לאחור קשה להתכחש לכך שהוא צדק ואנחנו טעינו. תהליך אוסלו, כפי שראתה אותו בעיני רוחה תנועת השלום הישראלית — ורבים אחרים קידמו אותו בברכה ובהם גם פלסטינים — אמור היה לבנות אמון וביטחון בין שני הצדדים. סוגיות שנויות במחלוקת כגון הפיקוח על ירושלים, זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים ובעיית ההתנחלויות, נועדו לעלות לדיון "מאוחר יותר", ב"משא ומתן על המעמד הסופי". אש"ף אמור היה לצבור בינתיים ניסיון ואמינות בממשל בשטח הפלסטיני האוטונומי, בעוד הישראלים חיים בשלום. בסופו של דבר עתידות היו שתי מדינות — האחת יהודית והאחרת פלסטינית — לחיות בשכנות יציבה, כאשר הקהילייה הבינלאומית ערבה לביטחונן.

זו היתה הנחת היסוד של הצהרת העקרונות שנחתמה על מדשאת הבית הלבן בספטמבר 1993. אבל ההסכם היה פגום מיסודו. סעיד מזכיר לנו כי המשא ומתן לא התקיים בין שני צדדים שווים. מן הצד

האחד ניצבה ישראל, מדינה מודרנית ומבוססת בעלת מערכת צבאית כבירה (לפי הערכות מסוימות, הרביעית בעוצמתה בעולם כיום), כשהיא מחזיקה בשטח ובעם שכבשה במלחמה 26 שנים קודם לכן. מן הצד האחר היו הפלסטינים, קהילה מפוזרת, עקורה ומנושלת, ללא צבא וללא טריטוריה משלהם. היה כובש והיו נכבשים. לדעת סעיד, קלף המיקוח היחיד שעמד לרשות הפלסטינים היה מצבם העובדתי המטריד. הם היו שם, ולא היו מוכנים לעזוב ולהניח לישראלים לשכוח את מה שעוללו להם.

לפלסטינים לא היה על מה לוותר, ומכאן שלא היה להם על מה לשאת ולתת. "לעשות עסק" עם כובש פירושו מבחינתם להיכנע או לשתף פעולה. לכן תיאר סעיד את הצהרת 1993 כ"ורסאי הפלסטיני", ופרש מהמועצה הלאומית הפלסטינית. סעיד הסביר כי דרישותיהם של הפלסטינים — ריבונות מלאה, חזרה לגבולות 1967, זכות השיבה וחלק מירושלים — צריכות היו לעלות לדיון כבר בהתחלה, ולא להידחות למועד לא ברור בשלב הסופי. מלבד זאת, היתה שאלת "תום הלב" של ישראל.

כאשר נחתמה הצהרת העקרונות הראשונה ב-1993, היו רק 32,750 יחידות דיור יהודיות בהתנחלויות בגדה המערבית וברצועת עזה. באוקטובר 2001 היו כבר 53,121 יחידות דיור כאלה, גידול של 62%, ויחידות נוספות הוסיפו להיבנות. בשנים 1992 עד 1996, בתקופת ממשלות העבודה בראשות יצחק רבין ושמעון פרס, גדלה אוכלוסיית המתנחלים בגדה המערבית ב-48% וזו של רצועת עזה גדלה ב-61%. במילים אחרות, ההשתלטות הישראלית המתמשכת על האדמה ועל המשאבים הפלסטיניים לא התאימה לרוח אוסלו כל עיקר (סעיף 31 של הסכם אוסלו ב, שנחתם ב-1995, קבע מפורשות כי "אף אחד מהצדדים לא ייזום או ינקוט כל צעד לשינוי מעמד הגדה מערבית ורצועת עזה, לפני השלמת המשא ומתן על מעמד הקבע").

בינתיים, בשעה שאש"ף הוסמך לנהל את יתר האזורים הפלסטיניים, הקימה ישראל רשת של כבישים "יהודיים" שחצו את האזורים האלה לאורך ולרוחב, והעניקו למתנחלים ולישראלים גישה בלעדית לעתודות המים וליישובים שאובטחו בידי מתקני קבע צבאיים. התוצאה הפרדוקסית היתה הפרדה בין יהודים לערבים, בה בעת שהתלות הכלכלית ההדדית ביניהם גברה. הישראלים היו תלויים בכוח העבודה הפלסטיני הזול, והפלסטינים היו זקוקים לעבודה בישראל ולשוקיה. המהלך כולו הונע בחלקו בידי ההשוואה המיושנת שישראל עורכת בין

אדמה לביטחון; בחלקו בידי משיחיות מספחת של התקופה שלאחר 1967 (המציגה את התנ"ך כחוזה נדל"ן עם אֵל חד-צדדי); ובחלקו בידי החיבה הציונית הנושנה להתפשטות טריטוריאלית כמטרה בפני עצמה. מנקודת המבט הפלסטינית, התוצאה היתה הפיכתו של תהליך אוסלו לתרגיל מייסר בחנק איטי, שבמהלכו הפכה רצועת עזה במיוחד למעין לכלא שעליו מופקדים סוהרים פלסטינים, בעוד הצבא הישראלי ניצב הכן על גדר המערכת.

ואז, בשנת 2000, לאחר דחיות רבות, הגיע תורו של "המשא ומתן על מעמד הקבע", תחילה בקמפ דייוויד ואחר כך, מתוך ייאוש, בטאבה שבסיני. סעיד התייחס כמובן בחוסר סבלנות לדעה האמריקנית הרווחת, שלפיה הנשיא ביל קלינטון וראש הממשלה אהוד ברק היו מוכנים לוותר על הכל, וגם אז אש"ף כפוי הטובה ומנהיגו יאסר ערפאת דחו זאת. יחסו של סעיד לא נבע מחיבה יתרה לערפאת, אלא מכך שההצעה המקורית של קמפ דייוויד היתה תרמית של ממש, כפי שתיארה אותה טניה ריינהרט בעיתון ידיעות אחרונות ב-8 ביולי 2001.

הפלסטינים היו אמורים לקבל 50 אחוז מאדמתם, לאחר שיקצצו אותה לקנטונים נפרדים ובמקרים רבים לא רצופים; ישראל עתידה היתה לספח עשירית מהשטח, וגורלם של 40 האחוז הנותרים נועד להישאר "בלתי מוכרע", אבל בשלטון ישראלי לא מוגדר. שישה חודשים מאוחר יותר, בטאבה, הוצעה לפלסטינים עסקה טריטוריאלית משופרת, ללא ספק העסקה הטובה ביותר שיכולים היו לצפות לה מממשלה ישראלית כלשהי. אבל המדינה הפלסטינית נועדה עדיין להישאר תלויה לחלוטין בישראל ובגחמותיה. קובלנותיהם של הפליטים הפלסטינים מעולם לא נידונו במלואן וסלעי המחלוקת בנושא הריבונות על ירושלים נותרו בעינם. למעשה, אפילו הוויתורים הישראליים של הרגע האחרון נותרו עמוסים במה שסעיד היטיב להגדיר: "תנאים וסייגים וצווי ירושה (כמו האחוזות הבלתי מושגות מבחינה פיזית, שהורשתן נדחית לאין קץ ברומן של ג'יין אוסטין)".

בינתיים המשיך ברק לעבות את האוכלוסייה בהתנחלויות — שאפילו הנושאים ונותנים מטעמו ראו בהן המכשול העיקרי להסכם. גם לו רצו מנהיגי אש"ף "לשווק" את שיחות טאבה לציבור שלהם, היו מתקשים בכך. האינתיפאדה השנייה, שפרצה בעקבות ביקורו המתוזמן בדקדקנות של שרון בהר הבית, היתה בגדר אסון מבחינת הפלסטינים, אך הורתה בשנות אוסלו, שנים של תסכול והשפלה. טאבה, ובייחוד קמפ דייוויד, היו הפירות הבאושים של אוסלו.

בעיני סעיד, הטעות היתה הצטרפותו של אש"ף לתהליך מראשיתו; השקפתו זו זכתה לאישור כאשר נאלץ אש"ף לדחות את תוצאות התהליך ואגב כך לערער בדיעבד על עצם האסטרטגיה של המשא ומתן. במאמר שראה אור באל-אהרם ביוני 2002 הפגין סעיד חוסר סלחנות נוקב כלפי אנשי המנגנון של אש"ף ומנהיגם. לדעתו, במשך זמן מה הם הצליחו למדי להפעיל את סמכותם כמושלי פלסטין הכבושה "בסגנון וישי", בעוד ישראל מעלימה עין בנדיבות. מנגנון הרשות הפלסטינית היה ועודו "שם נרדף לברוטליות, לאוטוקרטיה ולשחיתות שקשה לתארה". במאמרים נוספים שהתפרסמו באותו עיתון כתב סעיד כי ערפאת ואנשי חוגו "דרדרו לאין ערוך את מצבנו הכללי". "מנהיגי הפלסטינים (ומנהיגיהם של ערבים אחרים) הוציאו את דיבתם רעה והוליכו אותם שולל". מנהיגים אלו חסרים עקרונות נעלים וגם אסטרטגיה עניינית ומעשיות. "עברו שנים מאז ייצג ערפאת את בני עמו, את סבלותיהם ואת מטרתם. בדומה לעמיתיו, מנהיגי הערבים האחרים, הוא ממשיך להיאחז [בתפקידו] כמו פרי מרקיב ללא תכלית או עמדה של ממש".

מה צריך אפוא לעשות? אם ההנהגה הפלסטינית היא מושחתת וחסרת כישורים; אם ממשלות ישראל אינן מקיימות את התחייבויותיהן המוצהרות, ולא כל שכן אינן מתחשבות בשאיפותיהם של בני שיחן; אם הפחד והתיעוב כה גדולים בכל הצדדים — כיצד אפשר יהיה ליישם את פתרון שתי המדינות, עתה משהישראלים, הפלסטינים והקהילה הבינלאומית, ואפילו האמריקנים, מקבלים אותו סוף-סוף באופן עקרוני? גם בנושא זה חלק סעיד כמעט על כולם.

ב-1980 תבע סעיד לראשונה בפומבי לאמץ פתרון של שתי מדינות. הוא הותקף וגונה בידי רבים, ומקום של כבוד בין מתקיפיו ומגניו תפסה תנועתו של ערפאת, הפת"ח. והנה, ב-1988 הכירה המועצה הלאומית הפלסטינית, באיחור רב, שהתוצאה הטובה ביותר היא אכן חלוקת פלסטין לשתי מדינות, ישראלית ופלסטינית. המועצה הסכימה עם טענתו העיקשת של סעיד שאין חלופה אחרת, אלא הגדרה עצמית טריטוריאלית הדדית של היהודים והערבים כאחד. אולם בחלוף השנים — אחרי שהופקעו חצי מהשטחים הכבושים, הקהילה הפלסטינית היתה שרויה בתוהו ובוהו, השטח הפלסטיני הפך לנוף צחיח של מובלעות מבודדות, מטעי זיתים עקורים ובתים הרוסים, והיוזמה הלכה ונשמטה במהירות מידי המבוגרים המושפלים ועברה לידי נערים זועמים ומנוכרים — אז ביטא סעיד את מסקנתו החדשה, שנעשתה בלתי נמנעת יותר ויותר.

ישראל לא תצא לעולם מהגדה המערבית, ודאי לא באופן שיותר את השטח הפלסטיני במצב הגיוני ובר-שליטה. איזו מדינה תוכל להתקיים כך בגדה המערבית וברצועת עזה? מי, זולת מאפיה פלילית, יהיה מוכן אי פעם לקבל עליו את משימת ה"שליטה" בה? "פלסטיין", פרי דמיונו של אש"ף, היתה פנטזיה, ולא מצודדת במיוחד. לטוב או לרע, באדמות ההיסטוריות של פלסטיין נועדה להיות רק מדינה אחת, ישראל. זו לא היתה אוטופיה, אלא פרגמטיזם מפוכח וחף מאשליות. הגישה הריאליסטית באמת היתה לקבל את העובדה הזאת, ולחשוב כיצד אפשר יהיה להפיק ממנה את המרב. "הרבה יותר חשוב מעצם קיום מדינה הוא, איזו מדינה היא". בעשור האחרון לחייו תמך סעיד בתקיפות ברעיון של מדינה חילונית אחת, משותפת לישראלים ולפלסטינים.

מה הרקע לאמונתו של סעיד בפתרון של מדינה אחת, חילונית ודמוקרטית, כאלטרנטיבה למבוי הסתום? ראשית, הסטטוס קוו הנוכחי הוא נורא ונעשה גרוע יותר ויותר. חיים כאן שני עמים, שכל אחד מהם מזדהה באורח בלעדי עם נרטיב הקורבן שלו. שני העמים מתחרים באמצעות גופות ילדיהם המתים על אותה פיסת ארץ זעירה. האחד חי במדינה חמושה, האחר הוא עם חסר מדינה. פרט לכך הם דומים עד ייאוש. אחרי הכל, מהו הסיפור הלאומי הפלסטיני אם לא בבואה מייסרת של הציונות, סיפור של גירוש, גלות, תחייה ושיבה? אין כל דרך לחלק את ה"מולדת" השנויה במחלוקת לשביעות רצונם ולתועלתם של שני הצדדים. שום טובה לא תוכל לצמוח משתי מדינות קטנטנות הנוטות זו לזו, כשבכל אחת מהן ציבור רב השפעה, הנחוש להשמיד ולבלוע את המדינה השכנה.

שנית, משהו יסודי השתנה במצב הפלסטינים. במשך כארבעים שנה, מיליוני ערבים פלסטינים בישראל, בשטחים הכבושים, בגלויות שונות ובמחנות הפליטים בכל רחבי העולם הערבי, היו בלתי נראים כמעט. במשך שנים התכחשו הפוליטיקאים הישראלים לעצם קיומם. זיכרון גירושם הוסר מהתיעוד הרשמי ואין לו זכר בספרי ההיסטוריה, וזכר בתיהם, כפריהם וקרקעותיהם נמחה מעל פני האדמה. מסיבה זו המשיך סעיד לספר אותו סיפור. "נראה שאין דבר בעולם התומך בסיפור, אלא אם תמשיך לספרו, אחרת הוא פשוט יעלם". ובכל זאת, "קשה מאוד לדגול במשך חמישים שנה במטרה המוחצת תמיד". נדמה היה כאילו אין לפלסטינים קיום, למעט במקרים שביצע מישו מהם מעשה זוועה טרוריסטי. ואז — זה כל מה שהם היו, אנשים שמוצאם אינו ברור ואליםותם אינה ניתנת להסבר.

זאת הסיבה לכך שזכות השיבה תפסה מקום כה חשוב בתביעות הפלסטיניות. לא שמישהו רציני הניח כי ישראל תקלוט בתוכה את מיליוני הפליטים וצאצאיהם, אלא בשל הצורך העמוק בהכרה: הכרה בכך שהגירוש המקורי התרחש, והעוולה הקדומה אירעה. זה מה שהרגיז כל כך את סעיד בהסכמי אוסלו. נדמה היה שההסכמים פוטרם את ישראל או מוחלים לה על הכיבוש ועל כל שאר העוולות. אבל, כפי שכתב באל-אחרם במארס 2002, "אי-אפשר לסלוח לישראל ולאפשר לה לעזוב את שולחן הדיונים בלי שתעלה לפחות דרישה רטורית [ההדגשה שלי] שתכפר על מה שעשתה". חייבים להקדיש לכך תשומת לב.

עכשיו, כמובן, מקדישים לכך תשומת לב. הרוב המכריע בדעת הקהל העולמית, מחוץ לארצות הברית, מבין היום את הטרגדיה הפלסטינית בדומה לאופן שבו הפלסטינים רואים זאת. הם ילידי הארץ, קהילה בת המקום שהודרה מהזכות למימוש לאומי במולדתה שלה. הם מנושלים ומגורשים, אדמותיהם הופקעו באורח בלתי חוקי, הם עצמם כלואים בשמורות לילידים, נשללות מהם רבות מזכויות היסוד, ועוולות ואלומות הן לחם חוקם היומי. כיום אין איש בקרב הישראלים הבקיאם בנושא זה המעמיד פנים שבמלחמת 1948 עזבו הערבים מרצונם החופשי או לפי פקודת שליט זר, כפי שלימדו אותנו בעבר. בני מוריס, אחד החוקרים המובילים בתחום זה, הזכיר לאחרונה לקוראי עיתון הארץ כי החיילים הישראלים לא רק גירשו פלסטינים בשנים 1948–1949, בניסיון להשיג טיהור אתני; הם ביצעו גם פשעי מלחמה, לרבות אונס ורצח של נשים וילדים.

מוריס, כמובן, ידוע לשמצה כמי שאינו רואה כל פגם בעובדה זו, אלא מתייחס אליה כאל נזק צדדי המתלווה לבניין אומה. "אינני חושב שהגירוש של 1948 היו פשעי מלחמה", אמר בריאיון להארץ, "אתה לא יכול לטגן חביתה בלי לשבור ביצים". כל זה מביא אותנו לסיבה השלישית שבגינה אפשר לחשוב שסעיד צדק אולי לגבי הסיכוי למדינה אחת. בשעה שהעניין הפלסטיני החל למצוא מסילות ללב הקהל העולמי ויצא כשידו על העליונה מבחינה מוסרית, הלך והדרדר מעמדה הבינלאומי של ישראל. שנים רבות היה לפלסטינים קושי בעובדה שכובשיהם, המתנחלים באדמתם ומענים אותם, לא היו קולוניאליים צרפתים או אפריקנרים הולנדים, אלא — בניסוחו של סעיד — אזרחי ישראל היהודים, "שרידי השואה הנאצית בעלי היסטוריה טרגית של רצח עם ורדיפות".

מצבו של קורבן הקורבנות הוא בלתי אפשרי. סעיד ציין שהמצב

לא השתפר בגלל הנטייה הערבית להיחלץ מצל השואה באמצעות מזעורה ואף הכחשתה. אבל כשהדברים מגיעים להתעללות באחרים, אפילו הקורבנות אינם נהנים עוד מחופש פעולה. אי-אפשר, למשל, להדוף את ההאשמה שהפולנים הרבו לרדוף את היהודים לפני מלחמת העולם השנייה, במהלכה ואחריה, באמצעות אזכור שלושה מיליון הקורבנות הפולנים של היטלר. אותו הדבר, פחות או יותר, חל עכשיו על ישראל. עד הניצחון הצבאי ביוני 1967, וכמה שנים אחריו, דימויה הבינלאומי המקובל של ישראל נקבע בידי מייסדיה הציונים השמאליים ומעריציהם הרבים באירופה ובמקומות אחרים: דימוי של מדינה קטנה ואמיצה מוקפת אויבים, שהפריחה את השממה ומחקה מן התמונה את האוכלוסייה ילידת המקום.

בעקבות הפלישה ללבנון, ובעוצמה הולכת וגוברת מאז האינתיפאדה הראשונה בסוף שנות השמונים, נעברה התדמית של ישראל. כיום יש לה דימוי מבעית. מקום שבו צעירים לגלגים בני 18, חמושים ברובי M-16, מתגרים בזקנים חסרי אונים ("צעדים ביטחוניים"); מקום שבו בולדוזרים מגלחים בקביעות בתי מגורים שלמים ("ביעור מחבלים"); שבו מסוקים משגרים טילים לרחובות בשכונות מגורים ("סיכולים ממוקדים"); שבו מתנחלים מסובסדים משתובבים בבריכות שחייה מוקפות מדשאות, ומתעלמים מהילדים הערבים הנרקבים כמה מטרים מהם בשכונות העוני האיומות בעולם; מקום שבו גנרלים במילואים ושרי ממשלה מדברים בגלוי על סגירת הפלסטינים "כמו ג'וקים מסוממים בבקבוק" (הרמטכ"ל הישראלי לשעבר, רפאל איתן), ועל טיהור הארץ מ"הסרטן הערבי" (שר השיכון לשעבר, אפי איתם).

ישראל תלויה לחלוטין בכסף, בנשק ובתמיכה המדינית של ארצות הברית. רק למדינה אחת או שתיים בעולם יש אותם אויבים כמו לישראל; קומץ מדינות קונות ממנה נשק; מדינות מעטות אחרות הן למעשה שותפותיה לפשע בכך שהן מתעלמות מהסכמים בינלאומיים ומייצרות בחשאי נשק גרעיני. אבל להוציא את וושינגטון, אין לישראל ידידות, ובאו"ם היא אינה יכולה לסמוך אף על תמיכתן של בעלות הברית הנאמנות ביותר של ארצות הברית. למרות חוסר הכישורים הפוליטיים והדיפלומטיים של אש"ף (המתועד למכביר בכתבי סעיד), חרף המגרעות הגלויות של העולם הערבי ("המתממה מחוץ למצעד העיקרי של האנושות"), ועל אף מאמציה המתוחכמים של ישראל לעשות נפשות לעניינה — המדינה היהודית נחשבת היום בעיני רבים כאיום לשלום העולמי, אולי האיום בה"א הידיעה. אחרי 37 שנות כיבוש

צבאי, לא הרוויחה ישראל דבר מבחינת ביטחונה, והפסידה הכל מבחינת החברה מבית והכבוד הבינלאומי מחוץ; היא איבדה לנצח את עליונותה המוסרית.

ההכרה החדשה בטענות הפלסטינים והאמון הפוחת במפעל הציוני (גם בקרב ישראלים רבים המוטרדים עד עמקי נשמתם) עשויים להתפרש דווקא כמקשים על האפשרות לחזות בעתיד חיים משותפים והרמוניים של יהודים וערבים במדינה אחת. כשם שמיעוט בקרב הפלסטינים אולי ינטור תמיד לשכניו היהודים, כך קיים סיכון שכמה ישראלים לעולם לא יסלחו, כביכול, לפלסטינים על מה שהישראלים עשו להם. אבל כפי שהבין סעיד, תחושת ההתמרמרות של הפלסטינים על הזנחתם, והתעקשות הישראלים על צדקת מוסריותו של עניינם, הם מכשולים לפתרון בעייתם המשותפת. אף אחד מהצדדים לא מסוגל היה "לראות" את האחר. כפי שאורוול כתב ב־*Notes on Nationalism* (רשימות על לאומיות), "אם משהו מטפח במקום כלשהו במחשבתו נאמנות או שנאה לאומנית, עובדות מסוימות, הגם שהן מוכרות כנכונות במובן מסוים, אינן קבילות".

כיום, למרות הכל, יש בשני הצדדים אנשים המגלים הבנה רבה יותר לנקודת המבט של האחר. הדבר נובע, לדעתי, ממודעות גוברת והולכת לכך שהיהודים והערבים מתגוררים באותו מרחב וימשיכו לעשות כן בעתיד הנראה לעין. גורלותיהם סבוכים זה בזה לבלי התר. גדר או לא גדר, את השטח שישראל שולטת בו עכשיו אפשר יהיה "לטהר" מתושביו הערבים (או היהודים) רק בכוח הזרוע, בפעולה שהקהילה הבינלאומית לא תוכל להסכים לה. כפי שסעיד מציין, "פלסטין ההיסטורית" היא עכשיו מטרה אבודה, אבל בה במידה ומאותן סיבות גם "ישראל ההיסטורית". כך או כך, תהיה חייבת להופיע ישות מוסדית אחת שתוכל להתחשב בשתי הקהילות ולכבדן, אם כי מתי ובאיזה אופן לא ברור עדיין.

לדעת סעיד, המכשול האמיתי לחשיבה חדשה במזרח התיכון לא היו ערפאת או שרון וגם לא המחבלים המתאבדים או המתנחלים הקיצונים, אלא ארצות הברית — המקום היחיד שבו התעמולה הישראלית הרשמית הצליחה עד מאוד ואילו ההסברה הפלסטינית נכשלה לחלוטין. כפי שציין סעיד בטור שפרסם באל־אהרם במאי 2002, היהודים האמריקנים חיים (די בדומה לפוליטיקאים הערבים) במצב של "בידוד עצמי יוצא דופן, בתוך פנטזיה ומיתוס". ישראלים רבים מודעים להחריד למה שכיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה עושה

לחברה הישראלית (אם כי רגישותם להשפעותיו על האחרים פחותה במידת מה). חיים גורי, משורר ישראלי שהשתתף במלחמת 1948, כתב כי "שליטה על עם אחר משחיתה ומעוותת את האיכויות של ישראל, מפלגת את העם והורסת את החברה". אבל רוב האמריקנים, לרבות כל הפוליטיקאים האמריקנים, אינם יודעים על כך דבר.

מסיבה זו עומד סעיד במאמריו על הצורך של הפלסטינים להציג את עניינם בפני הציבור האמריקני, ולא רק להפציר בנשיא האמריקני ש"יתן" להם מדינה. דעת הקהל האמריקנית ממלאת תפקיד חשוב, וסעיד נואש מהאנטי-אמריקניות האחידה של אנשי הרוח והסטודנטים הערבים. "לא מתקבל על הדעת שיושבים בחדרי ישיבות בביירות או בקהיר ומגנים את האימפריאליזם האמריקני (או את הקולוניאליזם הציוני), בלי שמץ של הבנה כי מדובר בחברות מורכבות, שהמדיניות המטופשת או האכזרית של ממשלותיהן אינה תמיד מייצגת אותן". כאמריקני הוא היה מתוסכל ביותר מקוצר הראייה הפוליטי של ארצו. רק ארצות הברית יכולה לפרוץ את המבוי הסתום הרצחני במזרח התיכון, "אבל מה שארצות הברית מסרבת לראות בבירור, אי-אפשר לצפות שתוכל למצוא לו מרפא".

עדיין לא ברור אם ארצות הברית תתעורר ותתחיל למלא את המוטל עליה, ואם תדע לנצל את ההזדמנויות הנקרות בדרכה. היא ודאי לא תעשה כן אם לא נמשיך בדיון על ישראל והפלסטינים, שאנשים רבים מעדיפים להתעלם ממנו, גם במחיר בידודן של ארצות הברית ושל ישראל משאר העולם. אם רוצים שהדיון הזה יהיה יעיל, עליו להתקיים בארצות הברית ובידי אמריקנים.

זו הסיבה לחשיבות הייחודית כל כך שנודעה לאדוארד סעיד. במשך שלושים שנה הוא ניהל שיח פומבי בארצות הברית, כמעט לבדו, על ישראל, על פלסטין ועל הפלסטינים. בכך הוא שירת את הציבור נאמנה, תוך סיכון אישי לא מבוטל. במותו נפערה תהום ענקית בחיים הציבוריים האמריקניים. אין לו תחליף.

